

ΕΥΡΥΠΙΔΗ *ΗΡΑΚΛΕΙΔΕΣ* 819-22

Στὸ στ. 784 τοῦ ἔργου ἔρχεται ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης ἕνας ἄγγελος (Θεράπων)¹—ὁ θεατὴς γνωρίζει ἀπὸ τῆ δράση ποῦ ἔχει προηγηθεῖ ὅτι βρίσκονται ἀντιμέτωποι οἱ στρατοὶ τῶν Ἀργείων καὶ τῶν Ἀθηναίων καὶ ὅτι στὸ πλευρὸ τῶν τελευταίων ἀγωνίζεται ὁ γιὸς τοῦ Ἡρακλῆ Ὑλλος. Ὁ ἄγγελος ἀνακοινώνει ἀμέσως στὴν Ἀλκμήνη τὴν εὐχάριστη εἴδηση ὅτι κατατροπώθηκαν οἱ Ἀργεῖοι καί, στὴ συνέχεια (799 κ.έ.), ἐπιδίδεται σὲ μιὰ λεπτομερειακὴ περιγραφή γιὰ τὸ πῶς ἄρχισε καὶ πῶς τελείωσε ἡ σύρραξη. Τὸ πρῶτο γεγονός ποῦ περιλαμβάνει ἡ ἀφήγηση ἀφορᾷ μιὰ μάταιη προσπάθεια τοῦ Ὑλλου νὰ ἀποτρέψει τὴ μάχη προκαλώντας σὲ μονομαχία τὸν ἀντίπαλο ἡγέτη, τὸν Εὐρυσθέα. Τὴν πρόταση τοῦ Ὑλλου, συνεχίζει ὁ ἄγγελος, δὲν τὴν ἀποδέχεται ὁ Εὐρυσθέας. Τί ἀκριβῶς ἐπακολουθεῖ τὸ μαθαίνουμε ἀπὸ τοὺς στ. 818 κ.έ., ποῦ σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ G. Murray ἔχουν ὡς ἑξῆς:

*Ὑλλος μὲν οὖν ἀπόχεται ἔς τάξιν πάλιν
μάντις δ', ἐπειδὴ μονομάχου δι' ἀσπίδος
διαλλαγὰς ἔγνωσαν οὐ τελομένηας, 820
ἔσφαζον, οὐκ ἔμελλον, ἀλλ' ἀφίεσαν
λαμῶν ἴβροτείων[†] εὐθὺς οὖρον φόνον.
οἱ δ' ἄρματ' εἰσέβαινον, οἱ δ' ὑπ' ἀσπίδων
πλευροῖς ἔκρυπτον πλευρῶ· Ἀθηναίων δ' ἄναξ
στρατῶ παρήγγελλ' οἷα χρὴ τὸν εὐγενῆ· 825*

822 βροτείων suspectum, vix enim sic uno verbo potest Macariae mors indicari: βροτείων Paley. Vv. 819-822 eidem qui partem fabulae de Macariae morte exciderit tribuit Wilamowitz. Hermes xvii. p. 337 sqq. Cf. sub fin. fabulae.

Ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ ἐκδότης στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα (στ. 822), ἡ παραπάνω περικοπὴ συνδέεται μὲ ἕνα φιλολογικὸ πρόβλημα ποῦ τοὺς δυὸ τελευ-

1. Ὁ ἄγγελος δὲν πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸν Ἰόλαο· βλ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδη, Μορφὲς σιωπῆς καὶ προβλήματα λόγου, *Ἑλληνικά* 21 (1968) 273 κ.έ. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητάς του βλ. αὐτόθι, σ. 277, σημ. 3.

ταίους αιώνας άπασχολεῖ έντονα τήν έρευνα, τὸ πρόβλημα γιὰ τή γνησιότητα τῆς παραδομένης μορφῆς τῶν Ἡρακλειδῶν. Σύμφωνα μὲ τὴ θέση ποὺ ἔχει ὑποστηρίζει κυρίως ὁ Wilamowitz (έ.ά.), τὸ έργο, ὅπως παραδίδεται σήμερα, φέρνει τὰ σημάδια τῆς επέμβασης ενός διασκευαστῆ, ἀπὸ τὸν 4. π.Χ. αἰώνα, ποὺ ἔκοψε ἓνα ἐπεισόδιο, μετὰ ἀπὸ τὸ στ. 629, μὲ τήν περιγραφή τῆς θυσίας τῆς Μακαρίας καὶ πρόσθεσε ὀρισμένους ἄλλους στίχους σὲ διάφορες θέσεις τοῦ έργου· ἀνάμεσα στοὺς παρέμβλητους στίχους πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὀπωσδήποτε οἱ στ. 819-22. Τὴ θεωρία αὐτὴ τήν πολέμησε κυρίως ὁ G. Zuntz¹. Περιγράφοντας τήν κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονται σήμερα οἱ σχετικὲς συζητήσεις ὁ Λ. Lesky² καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἰσχυρότερο ἐπιχείρημα γιὰ τὴ διασκευή τοῦ έργου έντοπιζεται στὸ «μοιραῖο» στ. 822. Θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴ συνέχεια ὁ στίχος αὐτὸς μαζὶ μὲ τὰ συμφραζόμενα.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Lesky, τρεῖς εἶναι βασικὰ οἱ θέσεις ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν ὑποστηριχθεῖ σχετικὰ μὲ τήν έρμηνεία τῶν στ. 819-22, συνήθως μέσα στὰ πλαίσια τῶν συζητήσεων γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ έργου: α) Οἱ στίχοι αὐτοὶ ὑπαινίσσονται τὸ θάνατο τῆς Μακαρίας—ἡ μόνη ἀναφορά τοῦ κειμένου στὸ γεγονός αὐτὸ—καὶ εἶναι γνήσιοι, ὅπως γνήσιο καὶ ἀκέραιο εἶναι ὀλόκληρο τὸ έργο· β) ἀναφέρονται στὸ θάνατο τῆς Μακαρίας, ἀλλὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ περιθωριακὴ μνεία ενός τόσο σημαντικοῦ γεγονότος ἐπιβάλλει τὴ νόθευσή τους³, καὶ γ) δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὴ θυσία τῆς Μακαρίας, ἀπλῶς ὑπαγορεύουν θυσία ζώων, ἀρκεῖ νὰ διορθωθεῖ σὲ βοτείων ἢ νὰ ἐτυμολογηθεῖ «σωστά», ἀπὸ τὸ βρότος, ἢ λ. βοτείων. Καὶ γιὰ τίς τρεῖς έρμη-

1. Στὴν έργασία του Is the *Heraclidae* mutilated?, *CQ* 41 (1947) 46 κ.έ.

2. Στὸ βιβλίο του *Die tragische Dichtung der Hellenen*, 1972, σσ. 356-57. Δὲν θεώρησα σκόπιμο νὰ παραθέσω ἄλλες βιβλιογραφικὲς ενδείξεις γιὰ τίς σχετικὲς ἀπόψεις, ἐπειδὴ μπορεῖ εύκολα νὰ τίς βρεῖ κανεὶς στὴν περιγραφή τοῦ Lesky. Σημειῶνω μόνο ὅτι ἓνα χρόνο ὕστερα ἀπὸ τήν τρίτη έκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Lesky συνεχίζει τὴ συζήτηση γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ὁ R. Guerrini στὸ ἄρθρο του La morte di Macaria, *SIFC* 45 (1973) 46-59, ὅπου καὶ αὐτὸς δέχεται τὴ θεωρία γιὰ τὴ διασκευή (βλ. τὸ τελικὸ του συμπέρασμα, αὐτόθι, σ. 57).

3. Τὸ «σκεπτικὸ» γιὰ τήν ἀθέτηση τῶν στίχων διατυπώνεται ὡς ἐξῆς ἀπὸ τὸν D. L. Page, *Actors' Interpolations in Greek Tragedy*, Ὁξφόρδη 1934, σσ. 34/5: «The reference in λαμῶν βοτείων v. 822 must be to the sacrifice of Macaria; no other mortal throat is cut. But it is on the one hand inconceivable that Euripides dismissed this incident with a summary adjective, and on the other hand inconceivable that he revived Macaria after extinction in an earlier passage [έννοεῖται τὸ «χαμένον» ἐπεισόδιο μετὰ ἀπὸ τὸ στ. 629], that she might be killed a second time here. This is to set forth the great and evident truth that if Macaria is killed here, she was not killed two hundred verses ago. Therefore the verses narrating the death and honour of Macaria are not accidentally lost after v. 629 but purposely excised. And therefore, too, these verses 819-22 are not Euripidean...».

νεῖες ἔχουν διατυπωθεῖ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα καὶ μάλιστα ὄχι ἀπὸ τυχαῖα ὀνόματα τῆς φιλολογίας, σὲ σημεῖο πού νά μὴν ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ παραπέρα συζητήσεις. (Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Zuntz, πού μολονότι θεωροῦνταν ὁ κυριότερος ὑποστηρικτῆς τῆς θέσης α) τάχθηκε τελικὰ μὲ τῆ γ) ¹. Νομίζω ὥστόσο ὅτι ἡ σχετικὴ ἔρευνα ἔχει καταλήξει σὲ ἀδιέξοδο, γιὰ τὶ ὅλοι δέχονται σχεδὸν ἀσυζήτητα αὐτὸ πού πράγματι ὑπαγορεύει τὸ σωζόμενον κείμενο, ὅτι δηλαδὴ οἱ μάντιες στοὺς στ. 819 κ.έ. ἐκτελοῦν κάποια θυσία. Οἱ προσπάθειες τῶν μελετητῶν ἔτειναν κυρίως στὸ νὰ δειχτεῖ ἂν καὶ πόσο συμβιβάζεται μὲ τὰ δραματικὰ συμφραζόμενα ἡ ἀπροσδόκητη καὶ κοντὰ στὰ ἄλλα «ψιλὴ» μνεία τῆς θυσίας τῆς Μακαρίας, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴ συνέχεια οἱ διαπιστώσεις τους στὴν προσέλαση τοῦ προβλήματος τῆς γνησιότητας τοῦ ἔργου. Κανεὶς δὲν ἀναρωτήθηκε σοβαρὰ ἂν μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ σὰν θέμα τῆς συγκεκριμένης ἀγγελικῆς ρήσης μιὰ ὁποιαδήποτε θυσία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ σφαγίου. Ἔχω τὴ γνώμη πὼς, ἂν ὑπάρχει στὴν περικοπὴ κάτι τὸ ἐνοχλητικὸ, αὐτὸ δὲν περιορίζεται στὸν ὑποτιθέμενον καὶ ὁπωσδήποτε ἀνοίκειο ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ θάνατο τῆς Μακαρίας, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται στὴν ἴδια ἀκριβῶς τὴν πληροφορία ὅτι ἐκτελεῖται θυσία. Βέβαια στὴν ἀρχαιότητα συνήθιζαν πρὶν ἀπὸ τὶς μάχες νὰ ἐξευμενίζον τοὺς θεοὺς μὲ θυσίες, ὅμως στὴν περίπτωσι πού ἀναφέρει ἡ ἀγγελία ἀποκλείεται, νομίζω, νὰ γίνετα ἀναφορὰ σὲ ἀνάλογη θυσία, ἐπειδὴ κυρίως τὸ χρονικὸ πλαίσιο τῶν γεγονότων τῆς ἀφήγησις δὲν εὐνοεῖ τὴ διεξαγωγὴ καμιάς ἱεροτελεστίας. Σύμφωνα δηλαδὴ μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ ἀγγέλου οἱ ἀντίπαλοι ἔχουν καταλάβει θέσεις μάχης: ἔχουν παραταχτεῖ κατὰ στόμα (801)· ἐν μεταίχμιοις δορός (803) προβάλλει ὁ Ἵλλος καὶ προκαλεῖ τὸν Εὐρυσθέα· οἱ στρατιῶτες καὶ τῶν δύο πλευρῶν ἐπιδοκιμάζουν τὴν πρότασή του· μὲ τὴ ματαίωσι τῆς μονομαχίας ἄλλοι ἀνεβαίνουν στὰ ἄρματα καὶ ἄλλοι πιάνουν τὶς ἀσπίδες, ἐνῶ οἱ ἀρχηγοὶ ἔχουν ἀρχίσει κιόλας τὶς παραρμήσεις (824 κ.έ.)· ἡ μάχη ἀνάβει (830 κ.έ.) μέσα σὲ ἐλάχιστο χρόνο. Μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια κατάστασι ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ ἱεροτελεστίες; Σὰν θέμα ἡ θυσία μοιάζει τόσο ἀδέξια παρεμβολή, πού ἐπιτρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε ἂν ὁ Εὐριπίδης ἢ ἄλλος διασκευαστῆς θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ παραβιάσει τὴ λογικὴ συνοχὴ τῆς ἀγγελικῆς ρήσις μνημονεύοντας φευγαλέα τὴν ἐκτέλεσι θυσίας. Στὴν περίπτωσι εἰδικὰ τοῦ ὑποθετικοῦ διασκευαστῆ τοῦ 4 π.Χ. αἰῶνα, πού, ὅπως ὑποστηρίζεται, σὰν ἐπαγγελματίας (Regisseur-Producer) κόβει ἀπὸ τὸ ἔργο μιὰ σκηνὴ καὶ συνθλίβει τὸ περιεχόμενό της στοὺς δικούς του στίχους 819 κ.έ., ἡ ἐπέμβασι, ἐνῶ σὰν λόγος δένεται ἀπόλυτα μὲ τὰ συμφραζόμενα (πρβ. τὴ δευτερεύουσα πρότασι τῶν στ. 819/20), σὰν περιεχόμενον εἶναι τόσο βάνουσι, ἄσκοπη καὶ μετέωρη, πού δημιουργεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου ἰσχυρὲς

1. Βλ. στὸ βιβλίον τοῦ *The Political Plays of Euripides*, Manchester 1955, σ. 153.

ἀμφιβολίες για τὴν πειστικότητα ὀλόκληρης τῆς θεωρίας για τὴν interpolatio, δεδομένου ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ στηρίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικά στὴν ἀμφίβολη προϋπόθεση ὅτι οἱ «ὑποπτοι» στίχοι ἀφοροῦν τῇ θυσίᾳ τῆς Μακαρίας.

Ἄλλὰ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι εἶναι πράγματι ἐνοχλητικὴ ἡ ἀναφορὰ σὲ θυσία, τί γίνεται μὲ τὸ κείμενο, ποῦ στὴν παραδομένη του μορφή μιλάει σίγουρα για κάποια θυσία; Θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸ ἐρμηνεύσουμε ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅτι «μοιραῖος» μέχρι τώρα στάθηκε ὄχι ὁ στ. 822 ἀλλὰ ὁ προηγούμενος, ὁ 821.

Βρισκόμαστε, ὅπως εἶδαμε, στὸ σημεῖο ὅπου οἱ στρατιῶτες καὶ τῶν δύο πλευρῶν περιμένουν τὸ σύνθημα για τὴ μάχη. Τί πρόκειται νὰ ἐπακολουθήσει ὕστερα ἀπὸ τὴ ματαίωση τῆς μονομαχίας τῶν δύο ἡγετῶν δὲν χρειάζεται νὰ διαθέτει κανεὶς μαντικές ἰκανότητες για νὰ τὸ προβλέψει: θὰ χυθεῖ ἄφθονο τὸ αἷμα τῶν μαχητῶν, ὅπως πράγματι συμβαίνει, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποῦ ἀναφέρει ὁ ἄγγελος στὴ συνέχεια (830 κ.έ.). Μπροστὰ λοιπὸν σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη κατάσταση πιστεύω ὅτι οἱ μάντιες στὸ χωρίο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, εἰδικὰ στὸ στ. 821, δὲν ἔσφαζον πιά—τὰ σφάγια ἄλλωστε ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης (πρβ. στ. 673)¹—, ἀλλὰ ἔφραζον. Οἱ μάντιες, μόλις εἶδαν ὅτι ἦταν ἀναπόφευκτη ἡ γενικὴ σύρραξη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τοῦ Εὐρυσθέα νὰ μονομαχήσει, ἄρχισαν νὰ κάνουν σχετικὲς προβλέψεις καὶ νὰ προειδοποιοῦν για τὸ μακελειὸ τῆς μάχης: ἔφραζον, οὐκ ἔμελλον, ἀλλ' ἀφίεσαν λαιμῶν βροτείων εὐθὺς οὖριον φόνον, «ἄρχισαν τὶς προφητεῖες, δὲν δίστασαν, ἀλλὰ ἄφηναν ἀμέσως νὰ ἀκουστεῖ ὅτι τὸ αἷμα ἀπὸ ἀνθρώπινους λαιμούς, τῶν μαχητῶν, θὰ πάει πρίμα», ὅπως θὰ παραφράζαμε.

Αὐτὴ ἡ περιγραφή τῆς δραστηριότητας τῶν μάντιων, μιᾶς δραστηριότητας ποῦ δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη μετὰ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα², ἀπὸ τὴ μιὰ πλουτίζει τὸ σκηρικὸ τῆς ἀφήγησης μὲ συναισθηματικούς τόνους καὶ διασπᾶει τὴ μονότονη παράταξη³ τῶν γεγονότων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μετὰ τὸ οἰκεῖο

1. Καὶ τὸ στίχο αὐτό, μαζὶ μὲ τὸν προηγούμενο, τὸν ἀθετεῖ ὁ Wilamowitz, ἀλλὰ βλ. τὸ κριτ. ὑπόμνημα τοῦ Murray ad locum: πρβ. καὶ Guerrini, ἔ.ἀ., σ. 50, σημ. 2.

2. Οἱ μάντιες συμμετεῖχαν ἐνεργὰ στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις σὰν ἐπιτελεῖς καὶ μαχητὲς (βλ. L. Radermacher, Die Mantik bei Euripides, *Rh.M* 53, 1898, 500 καὶ Wilamowitz, ἔ.ἀ., σ. 339, σημ. 1): ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραξενεύει ἡ παρουσία τους, σύμφωνα μὲ τὴν ἀγγελικὴ ρῆση, ἀνάμεσα στοὺς στρατιῶτες τῆς πρώτης γραμμῆς οὔτε καὶ ἡ ἐπίδοσή τους σὲ προφητεῖες ποῦ δὲν ἀπαιτοῦν τελετουργικὲς διαδικασίες. Σύμφωνα μὲ τὸν Διόδωρο τὸν Σικελιώτη (XIII 97, 4 κ.έ.), λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς ναυμαχίας στὶς Ἀργινοῦσες μάντιες προλέγουν τὸ θάνατο τῶν ἡγετῶν.

3. Σὰν πρόσθετο ἐπιχείρημα για τὴν ἀθέτηση τῶν στ. 819-22 ἐπικαλεῖται ὁ Wilamowitz (πρβ. ἐπίσης Page ἔ.ἀ., σ. 35, καὶ Guerrini ἔ.ἀ., σ. 57 σημ. 2) τὴν «ἀντιπαράθεση» τῶν φράσεων Ἔγλος μὲν (818) καὶ οἱ δ' ἄρματ'... (823), ἡ ὅποια ἀφήνει τάχα ἔκθετη τὴν ἐνδιάμεση μνηστὴ τῶν μάντιων. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὅλα τὰ ἐπιμέρους στάδια τῆς ἀφήγησης

για θυσίες λεξιλόγιο δημιουργεῖ μιὰ κωμικὴ νότα. (Ὁ ἄγγελος μοιάζει νὰ εἰρωνεύεται τοὺς μάντιες¹, πού ἀπὸ τὴ μιὰ προφήτεψαν ἓνα αὐτονόητο γεγονός καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη «ἔκαμαν τὴ δουλειά τους» ἢ «ἄρχισαν τὸ ἀγαπημένο τους τροπάρι γιὰ θυσία». Τὸ νεοελληνικὸ «τὴν ἀμόλησαν» μπορεῖ ἴσως νὰ ἀποδώσει τὴ διάθεση τοῦ ἀγγέλου, ὅπως τὴ φαντάζομαι, καὶ τὴ ναυτικὴ εἰκόνα). Ὁ δοῦλος, καθὼς προαναγγέλλει ὁ ἴδιος μόλις ἐμφανίζεται καὶ ὅπως ἀποδεικνύεται στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν ἀφήγησή του, εἶναι «εὐάγγελος»· ἐπομένως ἓνας εὐθυμος, ἂν ὄχι ἐντελῶς κωμικός², χρωματισμὸς στὴ διατύπωση τῆς περιγραφῆς του ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὴ δραματικὴ περίσταση σὰν ἓνα εἶδος εὐχάριστης προδιάθεσης τῶν ἀκροατῶν. Ἡ κατάσταση πού περιγράφει ἐδῶ ὁ ἄγγελος εἶναι ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῶν *Φοινισσῶν* 1217 κ.έ., ἀλλὰ ἀνάμεσα στὶς δύο περιπτώσεις ὑπάρχουν καὶ μεγάλες διαφορές³. Ἐκεῖ ὁ ἄγγελος ἐκθέτει τὶς προετοιμασίες, πού περιλάμβαναν καὶ σφαγὴ ἀρνιῶν (πρβ. στ. 1255) ἐκμέρους τῶν μάντεων, γιὰ τὴν πραγματικὴ μονομαχία τῶν δύο ἀδερφῶν, τοῦ Ἑτεοκλῆ καὶ τοῦ Πολυνείκη, πού κατὰλξε στὸν ἀλληλοσκοτωμὸ τῶν μονομάχων καὶ τὴν αὐτοκτονία, στὴ συνέχεια, τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἀγγελίας, τῆς Ἰοκάστης. Ἐδῶ ὁ ἀγγελιοφόρος ἔχει μιλήσει γιὰ μιὰ ἀπραγματοποίητη μονομαχία καὶ τώρα, στὸ ἐπίμαχο χωρίο, ἀρχίζει νὰ περιγράφει πῶς ἄρχισε ἡ μάχη, πού γιὰ τὴν παράταξη τὴ δική του καὶ τῶν ἀποδεκτῶν τῆς ἀγγελίας εἶχε εὐνοϊκὴ ἔκβαση. Ὅρισμένες, ἐνσυνείδητες κατὰ τὴ γνώμη μου, φραστικὲς ὁμοιότητες πού ὑπάρχουν στὴν ἀφήγηση τοῦ ἀγγέλου τῶν *Ἡρακλειδῶν* μὲ συμφραζόμενα ἀπὸ περιγραφὰς θυσιῶν σὲ ἀγγελικὲς ρήσεις ἄλλων ἔργων τοῦ ποιητῆ (κυρίως τὸ χωρίο ἀπὸ τὶς *Φοίνισσες* 1255 μάντιες δὲ μῆλα ἔσφαζον, *Ἐλ.* 1588 αἵματος ἀπορροαὶ οὖραι ξένω καὶ *Ἰφ.* *Ἀδλ.* 1063/4 βρότειον αἰμάσσοντες λαιμόν) θὰ δημιούργησαν καὶ συγχάλυψαν τὴ φθορὰ πού ὑποθέτω.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού θὰ μποροῦσε νὰ ἐπικαλεστεῖ κανεὶς, γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ γλωσσικὰ τὴν παραπάνω εἰκασία, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Τὸ ρ. *φράζω* εἶναι τυπικὸ σὰν χαρακτηρισμὸς τῆς προφητικῆς δραστηριότητος τῶν μάντεων.

818 κέ. δίνονται παρατακτικὰ καὶ ἰσότιμα ("Υλλος μὲν... μάντιες δὲ... οἱ δ' ἄρματα... οἱ δ' ἔπ' ἀσπίδων... Ἀθηναίων δ' ἀναξ... ὁ δ' αὖ..."). Ἰπάρχει δηλαδὴ στὴν περιγραφὴ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μορφῆς καὶ περιεχομένου.

1. Ἡ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς μάντιες ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο ὄχι μόνον στὸν Εὐριπίδη (βλ. Radermacher, ἔ.ά.) ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπόλοιπη λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ σὲ συντηρητικοὺς συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ξενοφῶν (πρβ. *RE* XIV 2, 1350 κέ.).

2. Στοιχεῖα κωμικότητος ἀφθονοῦν στὸ ἔργο, ἰδιαίτερα στὴν προηγούμενη σκηνὴ (695 κ.έ.), ὅπου ἐξοπλίζεται ὁ γέρος Ἰόλαος.

3. Πρβ. Guerrini, ἔ.ά., σ. 51 σημ. 4.

2. Ἡ φράση φράζειν οὐ μέλλειν εἶναι συνηθισμένη· στὸν Εὐριπίδη ὑπάρχει δύο ἢ μᾶλλον τρεῖς φορές· στὸ ἴδιο ἔργο, Ἡρακλείδ., στ. 132 σὸν δὴ τὸ φράζειν ἐστὶ μὴ μέλλειν τ'..., Ἰφ. Αὐλ. 1539 μὴ μέλλε τοίνυν, ἀλλὰ φράζει καὶ Ἐκ. 1179/80 ἢ νῦν λέγων ἔστιν τις ἢ μέλλει λέγειν, ἅπαντα...φράσω.

3. Ἡ πρόταση ἀφίεσαν οὖριον φόνον κτλ. περιέχει κατὰ τὴ γνώμη μου συγχωνευμένες δύο τυπικὲς ἐκφράσεις: α) (ἀφ)ίημι φωνήν ἢ γλώτταν (βλ. LSJ στὶς λέξεις) καὶ β) ἀφίημι πνοήν οὖριον (πρβ. Ἐκ. 900 ἦσ' οὖριους πνοὰς θεός).

Γενικὰ τὸ ἐπίθετο οὖριος καὶ τὰ συγγενικὰ παράγωγα μαζὶ μὲ τὰ συμφραζόμενά τους χρησιμοποιοῦνται καὶ κυριολεκτικὰ καὶ μεταφορικὰ τόσο στὴν ἐπίσημη ὅσο καὶ στὴν καθημερινὴ γλώσσα καὶ δὲν μαρτυροῦν πάντοτε εὐχάριστη διάθεση (οὖριος μπορεῖ νὰ πάει κανεὶς καὶ «κατὰ διαβόλου»· πρβ. Αἰσχ. Ἐπτὰ 690/1 ἴτω κατ' οὖρον, κῆμα Κωκντοῦ λαχόν / Φοίβῳ στυγηθὲν πᾶν τὸ Λαῖου γένος). Παραθέτω μερικὲς φράσεις καὶ χωρία ὅπου κυρίως φαίνεται ἡ μεταφορικὴ χρῆση τῶν παραπάνω λέξεων: Εὐριπ. Ἄνθρ. 554/5 προῶτον μὲν οὖν κατ' οὖρον ὥσπερ ἰστίοις/ἐμπνεύσομαι τῆδε (ἀπειλεῖ ὁ Πηλέας τὴν Ἄνδρομάχη, καθὼς ἐτοιμάζεται νὰ τῆς ἐπιτεθεῖ μὲ λόγια· πρβ. Ἄριστ. Ἰππ. 433), Πλάτ. Πρωταγ. 338a Μήτ' αὖ τὸν Πρωταγόραν χοῆ πάντα κάλων ἐκτείναντα, οὖρία ἐφέντα, φεύγειν εἰς τὸ πέλαγος τῶν λόγων... Πρβ. καὶ τὶς κοινὲς φράσεις ἐξ οὖρίας θεῖν, πλεῖν κτλ.· πρβ. ἐπίσης οὖρος ἐπέων, ὕμνων ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Πίνδαρος (Ὀλ. 9, 47, Νεμ. 6, 29, Πυθ. 4, 3). Πρβ. τέλος τὸ στίχο ἀπὸ τὴν Παλ. Ἄνθ. 5, 16 οὖριος...ἐπίλαμψον ἐμῶ καὶ ἔρωτι καὶ ἰστῶ, Κύπρι¹.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

Ι. ΣΤΕΦΑΝΙΣ

1. Εἶχε προχωρήσει ἡ ἐκτύπωση τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ὅταν ἔφτασε στὰ χέρια μου τὸ ἄρθρο τοῦ Lesky, On the *Heraclidae* of Euripides, *Yale Classical Studies* 25 (1977) 227-38, ὅπου ὁ συγγραφέας περιγράφοντας διεξοδικὰ τὸ πρόβλημα τῆς διασκευῆς τοῦ ἔργου ἀναπτύσσει τὶς ἀπόψεις ποὺ ὑπαινίχτηκε στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν Τραγωδία.